

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of the L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№4(125)/2018

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Астана, 2018

Astana, 2018

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Редакция алқасы

Аскер оғлы Рамиз	Ф.ғ.д., проф. (Әзербайжан)
Ақматалиев Абдылдажан	Ф.ғ.д., проф. (Қырғызстан)
Бахтикиреева Улданай	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Беженару Людмила	Ф.ғ.д. проф. (Румыния)
Бейсембаева Жанаргүл	Ф.ғ.к., (Қазақстан)
Біжкенова Айгүл	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жақыпов Жантас	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Журавлева Евгения	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жаң Динжиң	PhD, проф. (Қытай)
Ескеева Мағрипа	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ержласун Гүлжанат	PhD, ассос. проф. (Түркия)
Қасқабасов Сейіт	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Негимов Серік	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нұрғали Қадиша	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нуриева Фануза	Ф.ғ.д., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	Ф.ғ.д., проф. (Германия)
Рахманов Носимхан	Ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (АҚШ)
Сәтенова Серікгүл	Ф.ғ.д. проф. (Қазақстан)
Султанов Казбек	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Тәжібаева Сәуле	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хисамитдинова Фирдаус	Ф.ғ.д., проф. (РФ, Башқұртстан)
Чернявская Валерия	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Шәріп Амантай	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Шәріпова Гүлбану	Ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Түркия)
Янковский Генрих	PhD, проф. (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 408 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Жауапты редактор, компьютерде беттеген: Илияс Құрманғалиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: ҚР БЖҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде 27.03.2018 ж. №16996-Ж тіркеу куәлігімен тіркелген.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 35 дана
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 12/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief **Dihan Kamzabekuly**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief **Zharkynbekova Sholpan**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Asker ogly Ramiz	Doctor of philology, Prof. (Azerbaijan)
Akmataliyev Abdildajan	Doctor of philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof (Russia)
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, (Kazakhstan)
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof (Romania)
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Erzhiasun Güljanat	PhD, assos. Prof (Turkey)
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Henryk Jankowski	PhD, Prof. (Poland)
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof (Kazakhstan)
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof. (RF, Bashkortostan)
Metin Ekiji	PhD, Prof. (Turkey)
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof. (RF, Tatarstan)
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof. (Germany)
Rakhmanov Nasimhon	Doctor of philology, Prof. (Uzbekistan)
Rivers William Patrick	PhD, Prof. (USA)
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof (Kazakhstan)
Sultanov Kazbek	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Sharipova Gulbanu	Can. of philology, assos. Prof. (Kazakhstan)
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhang Dingjing	PhD, Prof. (China)
Zhuravleva Yevgeniya	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 408, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Executive editor, computer layout: Ilyas Kurmangalyev

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No 16996-Ж from 27.03.2018

Periodicity: 4 times a year Circulation: 35 copies

Address of printing house: 12/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Редакционная коллегия

Аскероглы Рамиз	д.ф.н., проф. (Азербайджан)
Акматалиев Абдылдажан	д.ф.н., проф. (Киргизстан)
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. (Россия)
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. (Румыния)
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., (Казахстан)
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жан Динжин	PhD, проф. (Китай)
Журавлева Евгения	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ержласун Гульжанат	PhD, ассос. проф. (Турция)
Каскабасов Сейит	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Негимов Серик	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	д.ф.н., проф. (Германия)
Рахманов Насимхон	д.ф.н., проф. (Узбекистан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (США)
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Султанов Казбек	д.ф.н., проф. (Россия)
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф. (РФ, Башкортостан)
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф. (Россия)
Шарип Амантай	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Шарипова Гульбану	к.ф.н., и.о. доцент (Казахстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Турция)
Янковский Хенрих	PhD, проф. (Польша)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 408

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Ответственный редактор, компьютерная верстка: Ильяс Курмангалиев

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций РК под номером №16996-Ж от 27.03.2018г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 35 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажимукана, 12/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31413)

© **Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева**

Мазмұны

<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Мақаш Л.</i> Атилла туралы аңыздаулар	8
<i>Амангелді А.А., Тилеужан Д.М.</i> Лиро-эпостық жырлардағы жылқыға қатысты заттық мәдениет лексикасының берілуі	15
<i>Байбатырова А.А.</i> Ағылшын тілінде жазылған ғылыми мақаланың макро-құрылымының когнитивтік және прагматикалық моделі	25
<i>Бейсембаева Г.З., Калибасова А.К.</i> Гендерлік лингвистикадағы эмоцияны айқындайтын лексика (ағылшын және қазақ тілдері негізінде)	42
<i>Бейсембаева Ж.А., Барямова Р.К.</i> Техникалық дағдылар және ағылшын тілі оқытушыларының онлайн оқыту дайындығы	50
<i>Бижкенова А.Е.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі туынды модельдеу	62
<i>Дәулетбекова Ж.Т., Юсуп П.Қ.</i> Білім беру үдерісінде филолог-студенттердің интеллектуалдық құзіреттілігін қалыптастырудың психологиялық негіздері	70
<i>Дихан Қамзабекұлы</i> Алаштың «23 жоқтауы» - азаттықты жоқтау рәмізі	77
<i>Жусупова Р.Ф., Ниязова А.Е., Абдуова Б.С.</i> Кәсіби бағдарлы тілдік тұлғаны қалыптастырудың мультилингвалды сипаты	86
<i>Зейнулина А.Ф., Ибраева А.Т.</i> Ұлы Дала фольклорындағы Арқалық батыр бейнесі	94
<i>Мұхтарова С.С.</i> Қазақ баламасыз лексикасын жеткізу жолдары (І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы негізінде)	102
<i>Сыздықова Г.О.</i> «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикасы	108
<i>Таңжарықова А.В., Юсуп А.Н.</i> Қазіргі қазақ поэзиясындағы киелі жердің мифопоэтикалық бейнесі	115
<i>Тұрысбек Р.С., Мәтібаева Э.Қ.</i> Шағын жанрдың көркемдік әлемі (Д. Досжан әңгімелері бойынша)	121
<i>Өтебалиева Г.Е., Қасқабасова Қ.С.</i> Ана тілі деңгейінде үйренуге арналған көпдеңгейлі тіл білімі	129
<i>Шокабаева С.С.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті	136
<i>Жазбадереқ. Сәтенова С.К.</i> Рухани жаңғырумен үндес іргелі ғылыми еңбек	145

Contents

<i>Aimukhambet Zh.A., Makash L.</i> Legends about Attila	8
<i>Amangeldy A.A., Tilozen D.M.</i> Reflections of material and cultural vocabulary associated with the horse in lyric-epic works	15
<i>Baibatyrova A.A.</i> Cognitive-Pragmatic Model of Macrostructure of Research Articles Written in English	25
<i>Beisembayeva G.Z., Kalibasova A.K.</i> Gender aspect of the emotion expression in English and Kazakh languages	42
<i>Beisembayeva Zh.A., Baryamova R.K.</i> Technical Skills and Readiness of English Language teachers in Kazakhstan to teach online	50
<i>Bizhkenova A.E.</i> Modern modeling of the Kazakh Language	62
<i>Dauletbekova Zh.T., Yusup P.K.</i> Psychological Basis of the Formation of Philologists-Students' Intellectual Competence in the Literary Educational Process	70
<i>Dihan Kamzabekuly</i> «23 Zhoktau» of Alash – a Symbol of Zhoktau for Freedom	77
<i>Zhusupova R.F., Niyazova A.E., Abduova B.S.</i> Formation of professionally oriented linguistic identity multilingual character	86
<i>Zeinulina A.F., Ibrayeva A.T.</i> Character of Arkalyk Batyr in the Great Steppe Folklore	94
<i>Mukhtarova S.S.</i> To translation problems of Kazakh non-equivalent vocabulary (on the materials of I. Esenberlin trilogy “Nomads”)	102
<i>Syzykova G.O.</i> Semantics of qualitative adjectives in the work «Kozy Korpesh-Bayan Sulu»	108
<i>Tanharykova A.V., Yusup A.N.</i> Mythological and technical foundations of sacred places in modern Kazakh poetry	115
<i>Turysbek R.S., Matibayeva E.K.</i> Small genre and artistic world (On creativity D.Doszhans)	121
<i>Utebaliyeva G.E., Kaskabassova Kh.S.</i> Multi-level language proficiency in learning a non-native language	129
<i>Shokabayeva S.S.</i> Word-formulative Potential of the Word «ақ» in the Modern Kazakh Language	136
Chronicle. <i>Satenova S.K.</i> Fundamental scientific work in the light of spiritual rebirth of society	145

Содержание

<i>Аймухамбет Ж.А., Макаш Л.</i> Легенды об Аттиле	8
<i>Амангельды А.А., Тилеужан Д.М.</i> Отражения материально-культурной лексики, применяемые к лошади в лиро-эпических произведениях	15
<i>Байбатырова А.А.</i> Когнитивно-прагматическая модель макроструктуры англоязычной научной статьи	25
<i>Бейсембаева Г.З., Калибасова А.К.</i> Гендерный аспект выражении эмоции в английском и казахских языках	42
<i>Бейсембаева Ж.А., Барямова Р.К.</i> Технические навыки и готовность учителей английского языка обучать онлайн	50
<i>Бижкенова А.Е.</i> Моделирование дериватов в современном казахском языке	62
<i>Даулетбекова Ж.Т., Юсуп П.К.</i> Психологические основы формирования интеллектуальной компетентности филологов-студентов в литературном образовательном процессе	70
<i>Дихан Камзабекулы</i> «23 жоктау» Алаша – символ жоктау по свободе	77
<i>Жусупова Р.Ф., Ниязова А.Е., Абдуова Б.С.</i> Формирование профессионально-ориентированной языковой идентичности в мультилингвальной среде	86
<i>Зейнулина А.Ф., Ибраева А.Т.</i> Образ Аркалык батыра в фольклоре Великой Степи	94
<i>Мухтарова С.С.</i> Особенности перевода казахской безэквивалентной лексики (на материале трилогии И. Есенберлина «Кочевники»)	102
<i>Сыздыкова Г.О.</i> Семантика качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян сулу»	108
<i>Танжарыкова А.В., Юсуп А.Н.</i> Мифопоэтические мотивы сакральных мест в современной казахской поэзии	115
<i>Турысбек Р.С., Матибаева Э.К.</i> Художественный мир малого жанра (По творчеству Д. Досжана)	121
<i>Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С.</i> Разноуровневое владение языком при обучении неродному языку	129
<i>Шокабаева С.С.</i> Словообразовательный потенциал слова «ак» в современном казахском языке	136
<i>Хроника. Сатенова С.К.</i> Фундаментальный научный труд в свете духовного возрождения общества	145

ГТАХР 16.01.011

С.С. Шокабаева

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: shokabaeva@yandex.kz)

Қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті

Аңдатпа. Қазақ тілінде «ақ» сөзі көпмағыналы сөздердің қатарында қарастырылады. Тілімізде бұл сөз заттық, сындық, сапалық мағыналарда қолданылатын көптеген сөздердің жасалуына негіз болған. Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті сол сөзден өрбіген сөзжасамдық ұяға талдау жасау негізінде анықталады. Тілдік деректер, яғни туынды сөздер ғалым Б. Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» жиналған. Сөзжасамдық ұяны зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, «ақ» сөзінен 211 туынды сөз жасалғаны анықталады. Сонымен қатар сөзжасамдық ұядағы туынды сөздің 15-і синтетикалық тәсіл арқылы, 21-і лексика-семантикалық тәсіл арқылы, 175-сі аналитикалық тәсіл арқылы жасалғаны, 202 сөзжасамдық жұп, 174 сөзжасамдық тізбек, 3 сөзжасамдық тарам, 6 сөзжасамдық саты бары дәлелденеді.

Түйін сөздер: ақ, сөзжасамдық ұя, құрылым, әлеует, сөзжасамның аналитикалық және синтетикалық, лексика-семантикалық тәсілдері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-136-144>

Кіріспе. Сөздің көп мағыналығы – негізінде сөздік қордағы сөздерге тән қасиет. Тілімізде көп мағыналы сөздердің қатары көп, олар сөздік қорымыздың жаңа сөздермен байып, толығып отыруына үлес қосады. Бұндай сөздердің полисемия деп те аталатыны белгілі. Осындай семантикалық өрісі кең, көпмағыналы сөздердің бірі – ақ сөзі. Мақаламызда ақ сөзі сөзжасам бірліктерінің бірі – түбір сөздің туынды сөздер жасаудағы әлеуеті тұрғысынан қарастырылады. М. Бұралқыұлының «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» ақ сөзінің мынадай мағыналары берілген: «Ақ I сын. 1. Қардың түсі. Ақ қағаз. 2. Жазықсыз, адал. Ақ, қарасын ажыратар. Ақ жарқын – көтеріңкі көңіл-күй. Өңі ақ жарқын. Ақ жүрек – адал ниетті. Ақ жауын – бүркіп ұзақ жауатын жаңбыр. Ақ II зат. Мал сүті, сүттен істелген тағамдар. Сауыны жоқ, аққа тапшы. Ақ сүт – ауыр міндет - ана еңбегін ақтау. Ақ болу – сауын малдың ауруға ұшырап сүтінің тартылуы, бұзылуы. Ақ қас – түшкірген адамға айтылатын тілеу. Ақ қылу – лағынет айтып баласынан безу. Баласын ақ қылды. Ақ III зат. Көздің қарашығына түсетін ақ бүртік. Көзіне ақ түсіпті. Ақ көз – сауаты жоқ, надан. Ақ IV зат. Алла, құдай. Аққа сиын. Ақ тағала – Алла тағала. Ақ V зат. дем.шыл...» [1, 22 б.].

Сөздің көпмағыналылық қасиеті оның көптеген жұрнақтарды қабылдауына, басқа сөздермен бірігіп, тіркесіп немесе өзге сөз табына ауысу арқылы жаңа туынды сөздер жасау қабілетін де күшейтуге мүмкіндік береді. Бұндай қабілет ақ түбірінің бойында да бар.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында сипаттау, жүйелеу, талдау, салыстыру, жинақтау, лингвостатистикалық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижесі, талқылануы. Мақала 2018 жылдың 25 қазанында өткен қазақ тіл білімі кафедрасының мәжілісінде талқыланды.

Міндеті. Мақалада мынадай міндеттер алға қойылды:

- қазақ тіліндегі ақ ұғымына шолу жасау;
- ақ түбірінің қатысуымен жасалған туынды сөздердің қатарын айқындау;
- ақ түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяға талдау жасау арқылы оның сөзжасамдық әлеуетін анықтау.

Мақсаты. Қазақ тіл білімінде, оның ішінде сөзжасамда ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген мәселелердің бірі – түбір сөздердің сөзжасам-

дық әлеуетінің бірден-бір көрсеткіші – сөзжасамдық ұя. Тілімізде түбірлердің сөзжасамдық әлеуеті толық зерттелмеген. Сондықтан біз аталмыш мәселеге үлес қосу мақсатында мақаламызда бір түбірдің, яғни **ақ** сөзінің сөзжасамдық әлеуетін анықтауды мақсат еттік.

Тақырыптың талдануы мен нәтижесі. Бір түбірден өрбіген туынды сөздердің жиынтығы сөзжасамдық ұя деп аталатыны белгілі. Сөзжасам процесі нәтижесінде жасалған әр түрлі туынды сөздерді жүйелеп, бір ізге салатын тілдік бірліктердің бірі – сөзжасамдық ұя. Сөзжасамдық ұя термині негізгі түбір сөз және туынды түбір сөздермен байланысты. Тіліміздің сөздік қорының туынды түбір сөздердің кең орын алатынын сөзжасамдық ұялар дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын анық көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселелерін арнайы зерттеу жұмыстары 1996 жылдан бастап жүргізіле бастады. О.Тоққожаеваның «Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұялар сөздігі» екі кітапша болып 1996 жылы баспадан шықты [2]. Осы жылдардан бастап, Т.Тоқтарованың, Н.Қоқышеваның, Б.Есімсейітовтың мақалалары шыға бастады. Бұл сөзжасамдық ұя мәселесіне ғылымдар тарапынан назар аударыла бастағанын көрсетеді.

Сөзжасамның теориялық бірліктері де қазіргі кезде өз алдына жеке зерттеу нысанына айналды. Мысалы, Н.Қоқышеваның кандидаттық диссертациясы сөзжасамдық ұялардың сатыларындағы туынды сөздерге (2001) [3], Б.Есімсейітовтың кандидаттық жұмысы [4] сөзжасамдық тізбек мәселесіне (2002), К.Құрманәлиевтің докторлық диссертациясы қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесіне (2002) [5], Д.Қуандықованың ғылыми жұмысы [6] етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипатына (2005) т.б. ғалымдардың еңбектері арналды. Кейінгі кезде сөз тіркестерінің туынды мағыналы сөз жасауға қатысы туралы мәселеге арналған ғылыми еңбектер жарық көрді.

Н.Қоқышеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүше атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер», (2001), Б.Есімсейітовтің «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер (бір буынды қимыл-қозғалыс салт етістіктері негізіндегі сөзжасамдық ұялар тұрғысынан)» (2002) атты диссертациялары ұя мәселесіндегі алғашқы арнайы зерттеулер болатын. Ғалым К.Құрманәлиев орыс тіл білімінде ұя мәселесінен 20 диссертация қорғалған деген тілдік деректі салыстырудан қазақ тілінде сөзжасамдық ұя мәселесі әлі де зерттеуді қажет ететінін айтқан болатын. Н.Қоқышеваның кандидаттық диссертациясы негізінен сөзжасамдық саты мәселесін зерттеуге арналған. Сөзжасамдық саты ұяның бір өзекті мәселесі ретінде зерттелген.

Орыс тіл білімінде А.Н.Тихоновтың көлемді сөзжасамдық ұялар сөздігі бар. Қазір қазақ тілінде сөзжасамдық ұялардың толық сөздігі жоқ. 90 жылдары жарыққа шыққан О.Тоққожаеваның сөзжасамдық ұяларға арналған сөздігінде синтетикалық тәсіл ғана қамтылған. Сондықтан мақаламызда қамтылған ғылыми мәліметтер мен тұжырым нәтижелері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы» пәнін оқытуда дәріс, семинар сабақтарына қазақ тілінің сөзжасамдық ұялар сөздігін құрастыруда қосымша материал ретінде пайдалануға өз үлесін қосады деп ойлаймыз.

Б.Сағындықұлы «**ақ**» сөзінің мағынасы алғашқыда етістік, кейін конверсиялық жолмен бірте-бірте сын есімге, кейін зат есімге айналған деп, **ақ** сөзінің жасалу жолын семантикалық сөзжасамға жатқызады [7].

А.Салқынбайдың «Қазақ тілі сөзжасамы» оқу құралында **ақ** сөзінің семантикалық дамуы нәтижесінде пайда болған **ақбурыл, ақпейіл, ақбақай, ақжарқын, ақжүрек, ақжелең, ақкөбік, ақөлең, ақсауыт, ақсорпа, ақ шаш** туынды атаулары берілген [8, 106].

Ғалым Б.Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» [9] және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» [10] **ақ** түбірінің қатысуымен жасалған 211 туынды сөз жинақталды. Бұл ретте лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған екіншілік мағынадағы туынды сөздер де

есепке алынды. Ұя құрылымы өте күрделі, көлемді. Сөзжасамдық ұя құрылымына талдау жасайтын болсақ, бұнда 15-і синтетикалық тәсіл арқылы, 21-і лексика-семантикалық тәсіл арқылы, 175-сі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. 202 сөзжасамдық жұп, 174 сөзжасамдық тізбек, 3 сөзжасамдық тарам, 6 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 180 туынды сөз, екінші сатыда 12 туынды сөз, үшінші сатыда 3 туынды сөз, төртінші сатыда 3 туынды сөз, бесінші сатыда 1, алтыншы сатыда 1 туынды сөз жасалған. Бұдан шығатын қорытынды: ең көп туынды сөз бірінші және екінші сатыларда орналасқан, ал үшінші мен төртінші, бесінші мен алтыншы сатыларда туынды сөздер саны тең болып келеді. Демек, түп негізден алыстаған сайын сатылардағы туынды сөздер саны да сирей бастағанын көреміз. Сонымен қатар бұл сөзжасамдық ұяда аналитикалық тәсілдің сөзбірігім жолы арқылы жасалған туынды сөздер өте көп кездеседі.

Ақ түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей:

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты	5-саты	6-саты
Ақ	ақта	ақтау ақтат	ақтаушы ақтатқыз	ақтаушы- сыз, ақтау- шылық, ақтатқыз- дыр.	ақтатқыз- дырт	ақтатқыз- дыртқыз

ақсыз
 ақ орда
 ағырақ
 (әп) пақ, аппақ
 ақшыл ақшылт ақшылтым
 ақауыз (ауру, жара)
 ақайрауық (өсім.)
 ақбайпақ I (өсім.), ақбайпақ II (індет, ауру)
 ақбайтал (күртік қар)
 ақбақай (өсім.)
 ақбалық (балық)
 ақбанды (көне.; белогвардейцы)
 ақбас (1.түйе ауруы, 2.өсім.) ақбасқурай (өсім.)
 ақбасшалғын (өсім.)
 ақбасшөп (өсім.)
 ақбаспалау (өсім.)
 ақбаттауық (өсім.)
 ақбауыр (құс)
 ақберен (көне.; сауыт)
 ақбидай (астық)
 ақбикеш (ақталған тары)
 ақбүйрек (өсім.)
 ақбоз сын. ақбозат (астр.)
 ақбөкен (аң)
 ақбілек (өсім.)
 ақбурыл
 ақгүл (өсім.)
 ақдабы (мата)

ақдәрі (өсім.)
ақжайма (простыня)
ақжал (өсім.)
ақжалбыз (өсім.)
ақжарқын
ақжаулық (1. әйелдің бас киімі; 2. әйел, зайып)
ақжапырақ (өсім.)
ақжелең (халық әуені)
ақжелек (өсім.)
ақжелкек (өсім.)
ақжелкен (өсім.)
ақжем I (өсім.), ақжем II (1. қыран құсқа беретін ет;
2. су сорып, терінің үлбіреп қалуы; 3. тозған)
ақжол I (топырақ), ақжол II (ырым, ұран), ақжолтай (жолы болғыш; удача)
ақжуа (өсім.)
ақжусан (өсім.)
ақжұпар I (өсім.), ақжұпар II (өсім.)
ақжүгері (өсім.)
ақжүзген (өсім.)
ақжүзім (өсім.)
ақжүрек (өсім.)
ақизен (өсім.)
ақиық (қыран, құс)
ақкекіре (балық)
ақкелін (өсім.)
ақкөбе (тар.; сауыт киім)
ақкөбелек (жәндік)
ақкөбең (өсім.; бидай)
ақкөбік
ақкөз (балық)
ақкіріш (тас)
ақкіс (аң)
аққайнар (шарап)
аққайран (балық)
аққайың (өсім.)
аққакпак (өсім.)
аққала (ойын)
аққалақ (аң)
аққанат (өсім.)
аққаңбақ (өсім.)
аққаптал I (балық, кит), аққаптал II (жауырдан кейін шығатын ақ жүн),
аққаптал III (індет, ауру)
аққараған (өсім.)
аққарқара (құс)
аққас (түшкіргенде айтылатын сөз)
аққасқа (миф.; айту)
аққатпа I (өсім.), аққатпа II (қой ауруы)
аққияк (өсім.)
аққой (өсім.)

аққонақ (өсім.)
аққоңырбас (өсім.)
аққорғасын (өсім.)
аққоян (аң)
Аққу I (астр.; шоқ жұлдыз), аққу II (құс)
аққугүл (өсім.)
аққуоты (өсім.)
аққурай (өсім.)
аққұйрық (құс)
аққұлақ I (аң), аққұлақ II (аң және қой, ешкі ауруы), аққұлақ III (өсім.)
аққылтан (өсім.)
аққылтық (өсім.)
аққұман (ыдыс)
аққұр (құс)
аққұрт (ауру)
аққұс (у тас)
аққұтан (құс)
аққылтақ (бидай)
аққырау (иней)
ақлэйлек (құс)
ақмай (мақта майы)
ақмамық (өсім.)
ақмарал (аң)
ақмаржан (күріш)
ақмарқа (балық)
ақмия (өсім.)
ақмұрт I (жерг.; сөктары), ақмұрт II (жерг.; ұлтан)
ақнабат (қауын), ақнауат (үлкен сары қауын)
ақпейіл
ақөлең (өсім.)
ақсақал (1. қария; 2. ел билеген рубасы)
ақсаңырауқұлақ (өсім.)
ақсарағат (көне)
ақсарбас (миф.; ырым)
ақсары I (жыртқыш құс), ақсары II (өсім.) ақсарыгүл (өсім.)
ақсарымсақ (өсім.)
ақсасыр (өсім.)
ақсауыт
ақсәуле (өсім.)
ақсексеуіл (өсім.)
ақселеу (өсім.)
ақсерек (ұлт.; ойын)
ақсерке (балық)
ақсирақ (малдың жұтап қырылуы)
ақсора (бұта), ақсу (шай)
ақсорпа
ақсусар (аң)
ақсұңқар (экспр.; қыран құс)
ақсүйек I (ойын), ақсүйек II (өсім.), ақсүйек III (тек, бекзада)

ақсүйрік (өсім.)
ақсүмбе (көне. мұнара)
ақсырттан (өсім.)
ақтабан (жұт)
ақтамақгүл (өсім.)
ақтамыр (өсім.)
ақтаңдақ (тері ауруы), ақтаңдақтар (саяси термин)

ақтас I (түйме), ақтас II (жерг.; әк)
ақтаспа I (өсім.), ақтаспа II (құрт)
ақтаяқ I (көне.; хан мен патшаның атарман-шабарманы),
ақтаяқ II (кәсіби, мұрап)
ақтерек (ағаш)
ақтиін (терісі бағалы тышқан)
ақтоқал (өсім.)
ақтон (бидай қабығы)
ақтопалаң (індет)
ақторта (балық)
ақтұйғын (құс)
ақтұмсық (құс)
ақтұнба
ақтұнжыр (құс, қаршыға)
ақтұт (жәндік)
ақтүйебас (ойын)
ақтүйнек (картоп)
ақтүлкі (аң)
ақтүтек (пурга)
ақтышқак (ауру)
ақтышқан (аң)
ақтікен (өсім.)
ақтілеу (ізгі көңіл қалауы)
ақуыз
ақұнтақ (қызылша өсімдігінің ауруы)
ақұрық (қауын)
ақүрпек I (балық), ақүрпек II (өсім.)
ақшабақ (балық)
ақшагүл (өсім.)
ақшағала (құс)
ақшайыр (өсім.)
Ақшақар (снегурочка)
ақшам (1. іңір; 2. намаз) ақшамсоқыр (ауру)
ақшаңқан (өсім.)
ақшатыр (өсім.)
ақшатау (өсім.)
ақ шаш
ақшелек (мал ауруы)
ақшеңгел (өсім.)
ақшешек I (ауру), ақшешек II (өсім.)
ақши (өсім.)

ақшоқан (өсім.)
ақшолақ (тышқан)
ақшом (көне. керуен ақшомшы (көне. керуенші)
ақшөп (өсім.)
ақшуақ (бұта)
ақшұнақ I (1. су өсім.; 2. боран), ақшұнақ II (тышқан),

ақшытыр (өсім.)
ақшілік (өсім.)
ақшірік (өсім. кеселі)
ақамур
ақбұзаубас
ақсырғақ сын. (суық күзде тоңазыған жердің жүруге тайғанақ болуы)

Қорытынды. Қорытындылап айтқанда, сөзжасамдық ұя мәселесінің ғылыми-теориялық негізіне жасалған шолудан қазақ тіл білімінде О.Токқожаева, Т.Тоқтарова, Н.Қоқышева, Б.Есімсейітов, Д.Қуандықованың еңбектерінде зерттелгені анықталды. «Ақ» түбірінің қатысуымен жасалған туынды сөздердің қатары айқындалып, сөзжасамдық ұяға талдау жасау арқылы оның сөзжасамдық әлеуеті қарастырылды. «Ақ» сөзінен өрбіген сөзжасамдық ұяға жасалған талдау нәтижесі оның сөзжасамдық әлеуетінің мол екенін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / М. Бұралқыұлы – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 608 бет.
- 2 Токқожаева О. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұялар сөздігі / О. Токқожаева – Алматы, 1996. – 175 б.
- 3 Қоқышева Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүшелері атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер: филол.ғыл.канд... дисс. ... авторефераты / Н.М. Қоқышева – Алматы, 2001. – 26 б.
- 4 Есімсейітов Б. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер: филол.ғыл. докторы дисс. ... авторефераты / Б. Есімсейітов – Алматы, 2002. – 25 б.
- 5 Құрманәлиев К. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докторы ... дисс. / К. Құрманәлиев – Алматы, 2002. – 300 б.
- 6 Қуандықова Д. Етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипаты: филол.ғыл.канд. дисс. ... авторефераты / Д. Қуандықова – Алматы, 2005. – 26 б.
- 7 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасының этимологиялық негіздері / Б. Сағындықұлы – Алматы, Қазақ университеті, 2005.
- 8 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы / А. Салқынбай. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 9 Қасым Б.Қ. Күрделі зат есімдер сөздігі / Б.Қ. Қасым. – Алматы: Ғылым, 1999. – 110 бет.
- 10 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 1 – том. – 752 бет.

С.С. Шокабаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Словообразовательный потенциал слова «ақ» в современном казахском языке

Аннотация. В казахском языке слово «ақ» относится к словам, которые имеют много значений. В нашем языке это слово является основой для многих производных слов, используемых как существительные, прилагательные и качественные значения. В статье с помощью анализа словообразовательного гнезда определяется словообразовательный потенциал слова «ақ» в современном казахском языке. Лингвистические данные и производные слова, собраны из словарей ученого Б. Касыма «Күрделі зат есімдер сөздігі» и «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». Рассматриваются труды ученых, исследовавших словообразовательное гнездо, так же выявляется 211 производных, образованных от слова «ақ». Кроме того, доказывается, что 15 производных слов образованы синтетическим, 21 лексико-семантическим, 175 аналитическим способом словообразования, 202 словообразовательных пар, 174 словообразовательных цепочек, 3 словообразовательных парадигм и 6 словообразовательных лестниц.

Ключевые слова: «ақ», словообразовательное гнездо, структура, потенциал, аналитический и синтетический, лексико-семантические способы словообразования.

S.S. Shokabayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Word-Building Potential of the Word “Ақ” in the Modern Kazakh Language

Abstract. In the Kazakh language, the word «ақ» belongs to words that have a lot of meanings. In our language, this word is the basis for many derived words used as nouns, adjectives and qualitative meanings. In the article, the word-building potential of the word «ақ» in the modern Kazakh language is determined using the analysis of the derivational family. The linguistic data and derived words are collected from the dictionaries of the scientist B. Kasim «Kördeli Zat Esimder Sөzdigi» («Complex Nouns Dictionary») and «Kazak Adebі Tilinіn Sozdigi» («Dictionary of the Kazakh Literary Language»). The article discusses the works of scientists who have studied the, as well as revealed 211 derivatives formed from the word «ақ». In addition, it is proved that 15 derived words are formed by synthetic, 21 by lexico-semantic, 175 by analytical methods of word-formation, 202 word-formation pairs, 174 word-formation chains, 3 word-formation paradigms and 6 word-formation ladders.

Keywords: «Ақ», derivational family, structure, potential, analytical and synthetic, lexico-semantic methods of word formation.

References

- 1 Buralqyuly M. Qazaq tilinіn tysindirne sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] (Mektep, Almaty, 2008. P. 608). [In Kazakh]
- 2 Toqqozhaeva O. Qazaq tilindegi sozzhasamdyq uialar sozdigi [Dictionary of Word and Nests in the Kazakh Language] (Almaty, 1996). [In Kazakh]
- 3 Qoqysheva N.M. Qazirgi qazaq tilindegi dene musheleri ataylary negizindegi sozzhasamdyq uialardyn sozzhasamdyq satylaryndagy tyyndy sozder: filol. gyl.kand... diss. ... avtoreferaty [Experts in the current Kazakh language have the following keywords in the editorial board:] (Almaty, 2001). [In Kazakh]
- 4 Esimseitov B. Qazirgi qazaq tilindegi sozzhasamdyq tizbeker: filol. gyl.doktory diss... avtoref... [Word-Series Circuits in the Modern Kazakh Language] (Almaty, 2002). [In Kazakh]

- 5 Qyrmanaliev K. Qazaq tilindegi sozzhasamdyq yia maselesinin teorialyq negizderi: filol. gyl. doktory... diss. [Theoretical Foundations of the Problem of Word Nesting in the Kazakh Language] (Almaty, 2002). [In Kazakh]
- 6 Qyandyqova D. Eistikti sozzhasamdyq yianyn semantikalyq sipaty: filol. gyl.kand. diss. ... avtoref. [The Semantic Nature of the Word-For-Word Noun] (Almaty, 2005). [In Kazakh]
- 7 Sagyndyqyly B. Qazaq tili leksikasynyn etimologiakyq negizderi [Etymological Bases of the Kazakh Language Lexicon] (Almaty, 2005). [In Kazakh]
- 8 Salqynbai A. Qazaq tili soszhasamy: Oqy quraly [Kazakh Language Phrasebook: Tutorial] (Almaty, 2003). [In Kazakh]
- 9 Qasym B. Kurdeli zat esimder sozdigi [Compound Names Dictionary] (Almaty, 1993). [In Kazakh]
- 10 Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq / Qyrast. T. Zhanyzaqov, S.Omarbekov, A.Zhunisbek zhane t.b. [Dictionary of the Kazakh literary language Compiled by: / T. Zhanyzaqov, S.Omarbekov, A.Zhunisbek and other] (Almaty, 2006). [In Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Шокабаева С.С. - филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Shokabayeva S.S. - Candidate of Philology, Kazakh Linguistics of the Philological Faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.